

УДК 378 (410)

Петро СІКОРСЬКИЙ, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та соціального управління Національного університету "Львівська політехніка"

ВИДАТНІ УКРАЇНСЬКІ ПЕДАГОГИ ПРО РОЛЬ РІДНОЇ МОВИ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ

Petro SIKORSKY, doctor of pedagogical sciences, professor, professor of pedagogics and social management department of "Lviv Polytechnic" National University

THE ROLE OF THE NATIVE LANGUAGE IN THE INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF CHILDREN IN THE WORKS OF PROMINENT UKRAINIAN PEDAGOGUES

У статті аналізуються проблеми утвердження української мови як державної в умовах розбудови незалежної Української держави. Розглядається ст.7 нового Закону України "Про освіту", яка призвела до погіршення добросусідських відносин з Угорщиною, Молдовою, Румунією та іншими країнами. Обґрунтовується, що ст.7 Закону України "Про освіту" не захищає повністю українську мову, а також не створює необхідних умов для її невинного розвитку. Водночас вона не забороняє розвиватися мовам нащадків і корінних народів. У такому формулюванні ця стаття не дозволить вирішити основне завдання, що стосується української мови як державної: кожний громадянин України мав би знати і послуговуватися державною мовою.

Також обґрунтовується, що дитина найкраще інтелектуально розвиватиметься лише рідною мовою. Для цього використовуються дослідження видатних українських педагогів І. Огієнка, К. Ушинського, В. Сухомлинського, а також видатного українського історика М. Грушевського.

Ключові слова: українська мова, рідне слово, інтелектуальний розвиток, освіта, навчання.

Summary. The article analyzes the problems of establishing the Ukrainian language as a state one in the conditions of development of an independent Ukraine. Asset 7 of the new Law of Ukraine "On Education" led to the deterioration of good-neighborly relations with Hungary, Moldova, Romania and other countries. It is grounded that asset 7 of the Law of Ukraine "On Education" does not protect fully the Ukrainian language, and not create the necessary conditions for its unceasing

development. At the same time, this article does not prohibit the development of languages of national minorities and indigenous people. In this wording, this article will not solve the main task concerning the Ukrainian language as a state one: every citizen of Ukraine should know and use the state language.

In addition, the article substantiates that the child will be intellectually developed only in his or her native language. For this purpose, we use the researches of prominent Ukrainian educators I.Ohienko, K.Ushinsky, V.Sukhomlynsky, and the eminent Ukrainian historian M.Hrushevsky.

Key words: the Ukrainian language, native word, intellectual development, education, training.

Мета: обґрунтувати роль рідної мови в інтелектуальному розвитку дитини, використовуючи дослідження видатних українських педагогів.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Відомо, що мова є одним із найважливіших чинників держави, який визначає її назву, засобом для спілкування і передачі від покоління до покоління історичних сторінок розвитку держави, її культури, звичаїв і традицій, життєвого досвіду предків, їх наукових здобутків. Водночас рідна мова відіграє важливу роль у духовному розвитку дитини, у тому числі й інтелектуальному, який є однією із складових духовного розвитку.

Чимало теперішніх проблем в освіті мають місце тому, що дітей недостатньо формують у дошкільному і молодшому шкільному віці. Батьки здебільшого вважають, що їхні основні обов'язки зводяться до того, щоб дитину нагодувати, одягнути й соціалізувати. Однак для майбутнього успішного навчання важливим є її інтелектуальний розвиток (спостереж-

ливість, пам'ять, мислення, уява тощо). Як його здійснювати, на жаль, батьків не навчають. Чимало з них не усвідомлюють, що рідна (материнська) мова відіграє чи не вирішальну роль у формуванні в дітей інтелектуального інструментарію, за допомогою якого майбутні учні зможуть успішно навчатися в закладах освіти.

Аналіз досліджень і публікацій. На всіх етапах боротьби за незалежність Української держави захист і розвиток української мови були провідними позиціями її борців. Немає жодного українського письменника, який не зробив би свого вагомого внеску в боротьбу за утвердження рідної мови. І сьогодні ця боротьба не припиняється на 27 році незалежності нашої держави. Ми активно обговорюємо і критикуємо законопроект № 5670-д "Про мови...". Окрім цього законопроекту, у Верховній Раді України зареєстровано ще два: № 5556 від 19.12.2016 р. "Про мови в Україні" та № 5669 від 19.01.2017 р. "Про функціонування української мови як державної та порядок застосування інших мов в Україні". Пропонується об'єднати кращі статті кожного з трьох законопроектів і вийти на консолідований законопроект "Про мови в Україні".

Нині чимало досліджень (М. Антонець, В. Волошина, Л. Климчик, С. Коваленко, О. Маленко, І. Мельник, І. Скоропад та ін.) присвячено значенню української мови в успішному навчанні учнів та студентів в Україні, а також ролі рідної мови у становленні особистості дитини (Н. Білоконна, Л. Смольська, Л. Тарновецька, В. Юрченко та ін.).

Водночас, на наш погляд, нині потрібно спрямувати зусилля на вивчення ролі і значення рідної мови в інтелектуальному розвитку дітей, опираючись на праці в цій сфері видатних українських педагогів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Позитивним бачимо те, що Конституційний суд скасував сумнозвісний закон "Ка-ка" ("Про засади державної мовної політики"). Але для цього потрібно було аж чотири роки, причому в умовах, коли Росія відкрито воює з Україною, а при владі – учасники Революції Гідності.

І тут постає питання – скільки ще потрібно часу, щоб Верховна Рада України прийняла закон про українську мову, який першочергово захищав би її як найбільш пригнічену навіть на 27-му році незалежності Української держави, який не просив би, а зобов'язував в усіх закладах освіти навчання українською мовою, усіх чиновників послуговуватися і вести документацію лише українською, весь інформаційний простір заповнити пропорційно до складу населення, наприклад, 77,8% – українською і 17% – російською (за останнім переписом (2001) населення) тощо. Чому маленькі Прибалтійські республіки зуміли досягти цього протягом першого року незалежності, а українці не можуть українізувати свою державу за майже 27 років?

Відвага, мужність, сміливість, сила волі... Чи ж їх у нас бракує? На яку мову легше перейти: з російської, наприклад, на латвійську чи з російської на українську? Відповідь очевидна.

І нині п'ята колона Москви активно протидіє будь-яким намаганням українців утвердити рідну мову на своїх теренах.

Подивімся, який спротив спричинила стаття 7 нового Закону України "Про освіту" у сусідніх державах, хоча вона не є чіткою та однозначною, а також не-суперечливою з точки зору розбудови Української держави на своїй території, в основі якої українська освіта. Початок статті 7 є обнадійливим: "Мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова" [2]. Коротко і зрозуміло. Однак на цьому, на превеликий жаль, стаття не завершується. Ще 30 рядків тут законодавець відводить на те, щоб "розжувати", а як бути національним меншинам і корінним народам, і тим самим ніби спеціально створюються підстави для того, щоб сусідні держави могли висловлювати різної гостроти претензійні заяви.

Дуже суперечливим бачимо таке твердження ст. 7: "Особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд з державною мовою, мовою відповідної національної меншини" [2].

По-перше, якщо таке право навчати дітей національних меншин рідною мовою гарантується у дошкільній та початковій школі, то, звісно, батьки таким правом скористаються. А, наприклад, росіяни будуть вперто навчати своїх дітей російською мовою, і не лише до 5 класу, а навіть і тоді, якщо б 7 стаття їм це забороняла. По-друге, потрібно враховувати, що дошкільний період є сенситивним до розвитку мови. Тому, якщо в дошкільній та початкових класах діти нацменшин і корінних народів розвиватимуться й навчатимуться своєю, рідною мовою, то чи будуть вони готові успішно навчатися українською мовою у 5–11 класах навіть тоді, якщо в початкових класах вивчатимуть українську мову як предмет? Таким чином, Закон України "Про освіту" опосередковано дозволить представникам нацменшин та корінних народів здобувати середню освіту рідною мовою, а потім їх відряджатимуть за кордон для здобуття вищої освіти.

Як подолати суперечність між необхідністю розвивати дитину рідною мовою (наприклад, угорською, румунською тощо) і навчати її мовою тієї країни, у якій батьки постійно проживають?

На основі викладеного нами вище доходимо висновку, що найкраще запозичити досвід нацменшин, які проживають у Канаді, США, Австралії та інших країнах. У домашніх умовах батьки зі своїми дітьми спілкуються рідною мовою і тим самим забезпечують їхній оптимальний розумовий розвиток. Паралельно з рідною мовою вони навчаються розмовляти державною (наприклад, англійською). Українські діти в Канаді поглиблюють свої знання з української мови та літератури, історії України тощо у суботніх та недільних школах, які функціонують за кошти батьків. Звісно, у державних школах діти українців навчаються англійською мовою. У місцевостях, де компактно проживають багато українців, у державних школах українська мова та література можуть викладатися як предмет. Такі приклади маємо в Польщі та інших країнах.

Дотримуючись таких загальноцивілізаційних підходів у навчанні, діти нацменшин чи корінних народів, котрі проживають в Україні, знатимуть і свою рідну мову, і українську. Нині ж, зосібна, на Закарпатті (Берегово, Косино тощо) чимало угорців не лише не розмовляють українською мовою і не розуміють її. Тим самим вони зневажають країну, у якій проживають, нехтують тими прописними істинями, якими послуговуються цивілізовані країни світу стосовно нацменшин, котрі в них прожива-

ють.

Аксіомою вважаємо і те, що мова виступає найважливішою ознакою і суттєвою складовою кожної держави. Крім того, рідна мова суттєво впливає на інтелектуальний розвиток дитини, а значить, і всієї нації. Відомі педагоги обґрунтують, якщо батьки послуговуються чужинською мовою, то це негативно позначається на розумовому розвитку їхніх дітей. Нині близько 30% українців продовжують послуговуватися російською мовою, тобто вони завдають великої шкоди своїм дітям.

Видатний український учений, філолог, богослов і педагог, державний і громадський діяч І. Огієнко зазначав: "Мова – це не тільки простий символ розуміння, бо вона витворюється в певній культурі, в певній традиції. В таких разі мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторона нашого психічного Я..."

І поки живе мова – житиме й народ яко національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть **розпорошиться поміж дужчим народом!** [3, 22].

І. Огієнко яскраво продемонстрував взаємозв'язок між мовою і психікою людини: мова як засіб вираження психіки і як охоронець її психічної індивідуальної неповторності. Складною є психіка (від грец. ψυχή – душа) людини, вона є продуктом непростих фізіологічних процесів, які відбуваються у мозку, і тісно пов'язана з її гено- і фенотипами. З-поміж основних психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, уявлення, увага, мислення, мовлення, почуття, увага, воля) центральне місце відводиться мовленню. "Поки жива мова народна в устах народу, доти живий і народ", – стверджував видатний український педагог К. Ушинський. А ще він доводив, що "мова народу – краший, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії" [6, 270].

Духовне життя людини тісно пов'язане з відчуттями і почуттями, сприйманням і запам'ятовуванням, мисленням та уявленнями. Усі названі психічні властивості відтворюються і супроводжуються мовленням. І якщо почуття ще якось можна зображати жестами чи мімікою, то мислення невіддільне від мови, оскільки немає інших засобів, щоб передати результат мислительної діяльності. Зароджуючись у чуттєвому пізнанні і спіраючись на нього, мислення виходить далеко за його межі і являє собою перехід суб'єкта від наявних до нових знань у формі наукових понять,

законів і закономірностей.

Мислення здійснюється за допомогою логічних операцій аналізу і синтезу, конкретизації і абстрагування, порівняння і зіставлення, узагальнення і класифікації тощо. Усі мислительні операції здійснюються з допомогою мови. Без слова практично неможливо здійснити аналіз чи синтез об'єктів, перейти від конкретного до абстрактного. Зрештою, без мови не можна сформулювати судження й умовиводи, які є основними формами й результатами мислительної діяльності.

Проблема психічного розвитку дитини привертала увагу багатьох учених і педагогів, оскільки високий психічний розвиток дитини є основою результативного навчання, а навчання, у свою чергу, служить основним засобом психічного розвитку. У розвитку дитини розглядається суперечність між спадковими задатками організму і зовнішніми умовами його життєдіяльності, між генотипом і фенотипом. Дитина народжується з природними можливостями психічного розвитку (задатками), що є основою генотипних здібностей. Вона може успадкувати великий розум чи високу вченість, а "щасливу і сильну нервову організацію, яка могутньо сприятиме набуванню знань і утворенню великого розуму, але такий щасливий спадкоємець може скористатися своєю спадщиною, а може і зовсім не скористатися з неї або змарнувати її на дрібниці" [9, 294], – зазначав Костянтин Ушинський.

Далі український дослідник пише, що "Виховання і взагалі життя з усіма своїми впливами на людину може сильно змінити вроджені особливості її психічної діяльності" [9, 122]. Він вважав, що психічний розвиток дитини відбувається у нерозривному зв'язку з навчанням і вихованням, поза навчанням і вихованням немає розвитку.

Кожна дитина, народжуючись, має генетичні підстави сподіватися, що суспільство створить належні умови для розвитку всіх її психічних якостей і розумових сил. У своєму розвитку дитина проходить певні періоди: немовлячий, дитячий, отрочий і юнацький. І кожний період найбільш сприятливий (сенситивний) для розвитку тієї чи іншої психічної якості. Наприклад, на другому і третьому роках життя дитина швидко оволодіває мовою. Щоб її мовлення розвивалося успішно, потрібно:

- виділяти й акцентувати увагу дітей на окремих словах і словосполученнях, співвідносити виділені слова з тими чи іншими предметами;
- навчити механізму вимови (артикуляцію);

- проводити з дітьми звукобуквенний аналіз слів, вчити об'єднувати однорідні предмети одним словом;

- стимулювати до об'єднання групи слів (спочатку з двох, трьох), щоб висловити певну думку.

Дитина, котра народилася, застає в готовому вигляді рідну мову. Мама передає їй разом з молоком перші звуки і слова, пестоші, лобощі й колискові пісні. Очевидно, що від того, які мама використовує слова до свого малюка, з якою тональністю і пестливістю промовляє до нього, залежать перші паростки розвивальної взаємодії. Розвиток чутливості (нюх, смак, колір, температура) відбувається спонтанно з перших хвилин життя, однак лише з розвитком мовлення він набуває цілеспрямовано-осмислених форм. Так, у дитини вже на другому році життя рефлекс на колір, позначений словом, виробляється у 7–8 разів швидше, ніж на той самий колір, даний лише як сигнал першої сигнальної системи. Колір не механічно приєднується до предмета, який сприймають, а вступає з ним у складні взаємозв'язки, що зміцнюються. Лише в дитей середнього шкільного віку набуває, що означає колір, ніби зливається з його сприйняттям, тобто має місце справжня єдність першої і другої сигнальних систем.

Таким чином, позначення словом подразнень, які надходять через ознаки чуттів, не лише посилює, поглиблює і прискорює розвиток відчуттів, а й сприяє істотній перебудові пізнавальної діяльності дитини, надає їй усвідомленого характеру.

У дітей різні види пам'яті починають функціонувати в різні періоди дитинства: пам'ять на рухи помітна вже на першому місяці, а емоційна пам'ять проявляється з шести місяців, а після першого року життя з'являється образна пам'ять. На другому році життя дитини починає функціонувати вербальна пам'ять, особливо розвивається пам'ять на слова. Засвоєння розмовної мови сприяє швидкому розвитку змістової пам'яті. Уявлення (образи) раніше сприйнятих предметів становлять основний зміст пам'яті дитини. Щоб відтворити образ у думці, дитина повинна оволодіти мовою. Особливу роль у зображенні і відтворенні образу відіграє спеціально дібране слово.

Ой яка чудова українська мова!

Де береться все це, звідкіля і як?

Є в ній ліс-лісок-лісочок, пуца, гай, діброва,

Бір, перелісок, чорноліс. Є ще й байрак.

І така ж розкішна і гнучка, як мрія.

Можна "звідкіля" і "звідки", можна і

"звідкіль".

Є у ній хурделиця, віхола, завія,
Завір'юха, хуртовина, хуга, за-
метіль... [4, 77].

Словесна пам'ять у дитини починає функціонувати після 2 років і досягає найбільшого розвитку у 7–8-річному віці. У підлітка вона слабка, а потім знову підсилюється.

Швидкість і міцність запам'ятовування залежать від:

- змісту запам'ятовуваного матеріалу і задіявання оптимальної кількості органів чуттів;

- уміння використовувати раціональні способи і прийоми заучування та відтворення матеріалу;

- вчасного повторення.

Отже, мова відіграє в розвитку пам'яті велике значення: між розвитком мови і розвитком пам'яті в дітей існує тісний взаємозв'язок. "Дар слова... має величезне значення для здатності пам'яті" [8, 149].

Мислення – стрижень будь-якої розумової діяльності дитини, воно розвивається від практичних до теоретичних (словесних) форм і передбачає оперування знаннями.

Конкретна образність дитячого мислення чітко виявляється у процесі розвитку словесних форм мислення, які відтворюються у поняттях, судженнях, умовиводах. Усі форми мислительної діяльності виражаються словом. Тому з розвитком мислення у дитини тісно пов'язаний розвиток її мови, бо "мова не щось відірване від думки, а навпаки, – органічний її витвір, який у ній корениться й безперестанно з неї виростає, отже, той, хто хоче розвивати в учня здібність мови, повинен розвивати в нього насамперед здібність мислити. Розвивати мову окремо від думки неможливо; але навіть розвивати її переважно перед думкою зовсім шкідливо" [7, 262].

Феномен мовлення і мислення полягає у тому, що ніякими силами не вдається відокремити мовлення від мислительної діяльності, і навпаки. Ці процеси тісно взаємопов'язані і зінтегровані. Ознайомлюючись із першими словами, дитина сприймає їх у вигляді асоціативних зв'язків з конкретними образами. Власне з цього починаються перші елементарні мислительні операції зіставлення звукових образів з конкретними предметами. Тільки з допомогою мови послідовно ускладнюється вид мислительних операцій, а успішність мислення залежатиме від уміння дітей ставити запитання, шукати взаємозв'язки між відомими і невідомими величинами, які дають можливість знайти розв'язок; точно

і цілеспрямовано відбирати потрібні для розв'язання даної конкретної задачі поняття, правила і прийоми, правильно їх використовувати.

Розвиток мислительної діяльності передбачає не лише засвоєння готових знанневих форм, а й на їх основі формування розумових умінь, тобто тих мислительно-операційних знань, за допомогою яких можна самостійно поставити і розв'язати проблемну задачу.

Як зазначає В. Юрченко: "Людина перебуває в координатах життєвого простору нескінченного ланцюга поколінь "і мертвих, і живих, і ненароджених" (Т. Шевченко). Щоб пізнати себе, належить усвідомити екзистенційний спосіб свого життя у цій системі відліку, віднайти свою точку підпори, надати життю духовного смислу – набути соціально-етнічної ідентичності. Людина протягом життя прагне змоделювати певні теоретичні конструкції і здійснює практичні вчинки, щоб було кому успадкувати неповторність свого світобачення і свого місця в ньому, сенсу свого існування та його самореалізацію. Можливість для цього закладена для людини в самій сімейно-родовій структурі через взаємини батьків і дітей, старшого і молодшого покоління" [10].

І саме тут важливою є мовленнєва підготовка дитини, уміння відчувати суперечність, виходячи з цього, правильно і лаконічно сформулювати проблемну задачу.

В. Сухомлинський велику увагу приділяв дослідженням ролі рідної мови в інтелектуальному, а отже, і духовному розвитку дітей: "Вивчення інтересів, запитів, прагнень і діяльності тисяч вихованців переконало нас, що одною з причин недостатнього інтелектуального життя окремих учнів є погано поставлена робота над розвитком мови, відсутність у цій роботі спрямованості на загальний духовний розвиток людини".

Духовний розвиток школяра нерозривно пов'язаний з розвитком його мови. Завдяки мові людині стають доступні найрізноманітніші джерела, що живлять емоційну, інтелектуальну й вольову сфери її духовного життя. У мові відбивається ідейна спрямованість духовного життя людини, слово містить у собі невичерпні можливості для впливу на її світоглядну сферу" [5, 319].

"Образне, конкретне мислення дітей молодшого віку не лише відбивається в

яскравій, виразній мові, а й розвивається саме завдяки впливу такої мови" [5, 319, 320], – підсумовував Василь Олександрович. Зрозуміло, що яскравою і виразною мовою може бути лише мова, яка передається з молоком матері, мова, якою мама співає дитині колискові, розповідає українські казки тощо.

Не менш важливе значення має рідна мова в розумовому розвитку підлітків. В. Сухомлинський зазначає, що "робота над словом, прагнення до точного вираження своєї думки, заглиблення в суть предметів і явищ за допомогою слова – все це починає посідати значніше місце у духовному житті підлітків" [5, 320].

Отже, інтелектуальний розвиток дитини всеціло залежить від того, чи розвиватиметься вона рідною мовою, а також від того, якою мовою вона розмовлятиме зі своїми рідними та близькими людьми.

Дуже важливо, якою мовою послугуватиметься дитина у своєму житті: рідною мовою своїх батьків чи мовою чужинецькою. Генетично батьки передають своїм дітям у спадок словесні коди, за допомогою яких архівується інформація рідною мовою. Перехід одного з поколінь на чуже мовлення не лише розриває генетичні мовленнєві коди, а й спонукає дитину переборювати неймовірні психічні труднощі переходу від коду предків до чужинецьких кодів. У таких умовах дитина несе непоправні втрати в розвитку всіх психічних властивостей, надто розумових якостей, національно-ментальних рис. Рідна мова дозволяє передавати від покоління до покоління звичаї і традиції українського народу, відтворювати родовід родини – духовної основи українців. К. Ушинський стверджував, що "рідне слово є основою всякого розумового розвитку й скарбницею усіх знань: з нього починається всяке розуміння, через нього проходить і до нього повертається" [7, 262]. "Не умовних звуків тільки вчить дитина, живлячи рідну мову, а п'є духовне життя й силу з рідної груді рідного слова" [6, 270].

До організації навчання рідною мовою закликав і перший Президент Української держави, видатний історик Михайло Грушевський: "... треба доконе вчити дітей рідною мовою, щоб наука добре йшла, – значить на Україні треба вчити по школах українською мовою. Інакше український народ не вийде з теперішньої темноти, убожества і поневі-

ряння" [1, 17]. Побаження М. Грушевського звучить актуально й сьогодні, на 27-му році нашої незалежності.

К. Ушинський психологічно обґрунтував необхідність навчання рідною мовою. Дитина входить у духовне життя свого народу за допомогою його мови. "Мало успіху матиме та школа, в яку дитина переходить з дому, наче з раю в пекло, і з якої вона біжить додому, мов з темного пекла, де все темне, чуже й незрозуміле, у світлий рай, де все ясне, зрозуміле й близьке серцю" [7, 52–53].

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, українська мова є не лише важливою ознакою Української держави, а й основною педагогічною умовою максимального інтелектуального розвитку дітей – майбутнього нації.

Тому допоки українська мова не стане повноправною господинею на всіх просторах, на своїй, не чужій землі, доти українці будуть потерпати від імперських зазіхань східного сусіда, і кращі сини України вмиратимуть за неї.

О слово! Будь мечем моїм!

Ні, сонцем стань! вгорі стинися,

Осяй мій край і розлетися

Доцями судними над ним.

О. Олесь

ЛІТЕРАТУРА

1. *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу / М. Грушевський. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.
2. Закон України "Про освіту". Законодавство про освіту // Профспілковий вісник : спецвипуск. – Львів, 2017. – С. 3–121.
3. *Огієнко І.* Українська культура / І.Огієнко. – К., 1919.
4. *Підсуха О.* Вибрані твори / О. Підсуха. – Т. 1. – К., 1978.
5. *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори : у 5 т. – Т. 1 / В. О. Сухомлинський. – К., 1976. – 654 с.
6. *Ушинський К. Д.* Твори / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. шк. – Т. 1. – 1952.
7. *Ушинський К. Д.* Твори / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. шк. – Т. 2. – 1952.
8. *Ушинський К. Д.* Твори / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. шк. – Т. 3. – 1952.
9. *Ушинський К. Д.* Твори / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. шк. – Т. 4. – 1952.

Стаття надійшла 4.03.2018 р.